
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

EMLÉKSOROK TÓTH HORGOSI PÁL RÓL

S Z E L I I S T V Á N

Aki sokáig él, az sokakat eltemet – tartja a népi megfigyelésen alapuló mondás. Azt már én teszem hozzá, hogy a dolgok természetéből és az élet könyörtelen logikájából kifolyólag egyre kevesebb magánál öregebbet s egyre több magánál fiatalabbat. Minthogy az előbb említettek már nagyon kevesen vannak. S ez teszi a hosszú élet szomorúságát még szomorúbbá, a sors igazságtalanságát még kirívóbbá. Különösen a kiszolgált pedagógusét, ha bennük – akiktől búcsúzik – volt diákjait gyászolja. Igaz, Palihoz fűző kapcsolatomra (mint ahogy egyikhez sem az ő nemzedékének tagjai közül) nem a tanár–diák közti – egy kicsit mindig feszélyezett – viszony volt a jellemző. Ennek okát pedig nem abban kell keresnünk, hogy a most ötven éve érettségizettek között akadt nem egy katonaviselt, sőt harctereket megjárt, alig hat-hét, de legfeljebb tíz esztendővel nálam fiatalabb „hadfi”, mint pl. emlékezésünk tárgya, Tóth Horgosi Pál is. Inkább abban, hogy a hirtelen ránk szakadt újszerű demokrácia fölborított minden addigi viszonyrendszert, merev generációs elkülönülést, beidegzett érintkezési szokást, hivatali, foglalkozásbeli és társadalmi hierarchiát. Kettőnkre például ez olyképpen volt érvényes, hogy 1949-ben még diákom volt, ugyanebben az évben, a gimnázium titkáraként, már munkatársam, legfőbb támaszom és kalauzom az iskola igazgatójának a vállára nehezedő hivatali teendők labirintusában, a bürokrácia kacskaringós útvesztőin, alig öt év elteltével (a járási oktatásügyi titkárság vezetőjeként) meg már főnököm mintegy két éven át, én pedig mint ugyanennek a szolgálatnak a tanfelügyelője: az ő beosztottja. Hivatali kapcsolatainkat e mintegy tíz esztendő alatt azonban sohasem az egymásnak alá- vagy fölérendeltjeként éltük meg, hanem mint jó barátok, amit az ugyanezzel a jellegével lebonyolított közös irodalmi vállalkozásunk is bizonyít. A Palicson tartott legutóbbi érettségi találkozáson alkal-

mából meg is mondtam neki: ha az én igazgatói funkcióm végzése idején nem ő lett volna az iskola adminisztrátora, akkor az én ügyvitelben, pénzügykezelésben, hivatali tennivalókban szinte közmondásosan ismert járatlanságom, sőt ügytelenségem következtében a felsőbb iskolai hatóságok hamarosan bevezették volna a kényszerigazgatást (ami, persze, az én megszabadulásomat is jelentette volna a nem kívánt tisztség terhétől). Így azután egyidejűleg kell hálát mondanom s megrónom is azért, amit tett.

Együttműködésünk egész ideje alatt ő képviselte – más téren is – a reális, a gyakorlati, a tényekkel mindig messzemenően számoló gondolkodást, jómagam meg – ahogyan ma, fél évszázad távolából látom – mindennek igen gyakran éppen az ellenkezőjét: az elméletiség és töprengés felé hajló, az elvontságok csábításai iránt esendő ember típusát és magatartását, de akik aztán végül is éppen ezek folytán válhattak egymást kiegészítő, komplementáris személyiségekké.

Az itt jelzett emberi viszonyoknak meghatóan kedves emlékét őrzi egy közösen vállalt irodalmi kalandunk, amelynek motívumai között ismét csak ezek az említett, egymást korrigáló karaktervonások játszottak szerepet: az ő magabiztossága, vállalkozó szelleme és gyakorlatisága, illetve az én meditáló-tűnődő, „ráérős” gondolkodásom. Ő figyelt fel a Vajdasági Magyar Kultúrtaács felhívására, amely irodalmi alkotások dramatizálására hirdetett pályázatot. Rögtön elő is állt az ötlettel: Pályázzunk! Tartózkodásomra és érvelésemre, hogy mint tanárnak és mint az iskola irányításáért felelős személyeknek egyéb fontos dolgunk is akad, azzal tromfolt le, hogy nekem, aki magyarórákon oly meggyőzően mutattam rá a drámai mozzanatokra Móricz Zsigmond regényeiben, kutya kötelességem, hogy be is bizonyítsam állításom helyénvalóságát. Végül is hát ráálltam, de azzal a feltétellel, hogy vállalja a társszerző szerepét. Így került sor arra, hogy „Jóbarátok” jellegével benyújtsuk pályázatunkat: Móricz *Sárarany* című regényének színpadra alkalmazott változatát.

Elgondolásának megvalósítása érdekében Pali mindenre hajlandó volt: vállalkozott, hogy legépeli, sokszorosíttatja, határidőre elküldi a pályázati zsűri tagjainak a címére, nekem „csak” a műfajváltás elméleti kérdéseire s azok megoldására legyen gondom. Meg hát a nyelvi megmunkálás követelményeire . . . Rajtam azonban (ezúttal is) leküzdhetetlenül úrrá lett a pedagógustermészet: társszerzőm ám teygen tanúságot arról, hogy felfogta és megértette, amit anno dacumal mondtam Móricz regényeinek drámaiságáról, s azt szövegszerűen is bizonyítsa: előszóként írjon egy tanulmányfélét, amelyben megindokolja témaválasztásunkat, eljárásunk módszerét, kifejti Móricz drámai látásmódjáról szerzett tapasztalatait s mindazt, ami indokolja részvételünket a pályázaton. Megállapodtunk a teendőknél is: az én dolgom, hogy a regényben megjelöljem a leendő dráma szerkezeti egységeit (felvonás, jelenet, kép), a drámai fordu-

latokat, csomópontokat; hogy egységekre tagoljam és párbeszédekre bontsam a cselekményt, ő pedig a képszerű megjelenítés, a színpadi kivitel, a megvalósítás feladatait vállalta magára. S ekkor, a munka folyamán ért a pedagógus igazi és őszinte öröme: egykori tanítványa nem csupán színpadtechnikai feladatként fogta fel teendőit, hanem a dráma mibenléte, külső és belső ismérvei, műfaji törvényei: kvintesszenciája felől közelítette meg a tárgyát. Megérezte, hogy az epikum átmentése a dráma nyelvére nem egyszerű technikai vagy rendezői rutinfeladat, hanem a lélek- és jellemábrázolással szorosan összefüggő valami, az író valódi közölnivalójának eszköze és támasza rejlik benne. Társszerzőm dramaturgiai fölfogásának igazi próbatételét a regénycselekmény zárszakasza jelentette: a hős összeütközése ellenfelével. Itt kerül sor Turi Dani és Karay gróf egymással való fizikai leszámolására, ami azonban az író ábrázolásművészetének a csúcspontja is. De itt nemcsak a prózaíró vizsgálzik, hanem sokkal inkább az, aki arra szánja el magát, hogy a regényből drámát írjon. Jól mondja Féja Géza, amikor arra figyelmeztet, hogy: „Móricz Zsigmond a kényes, rémregényszerű befejezésben mutatja meg igazán művészi erőit. Ezt a részt csak a legnagyobb lélektani biztonság, a művészi önmérséklet avathatta tiszta irodalomná. A »Sárány«-ban így történt. Nem ragadta magával a társadalmi hév, de a hatásvadászat sem. A regény a századforduló idején föllobbanó népi lázadásnak, népi hatalomvágnak időtlen hőskölteménye.”

Daniból ebben a jelenetben szinte lávaszerűen tör ki a Dózsa György óta egyre gyülemelő, de személyi motívumoktól is fűtött indulat, ami aztán elsöpör és széttép minden gátat és féket, beteljesítve nemcsak Karay gróf, hanem saját végzetét is. Teljes mértékben indokolt hát Móricz írói koncepciója: Dani nem egyszerűen *megöli*, hanem valósággal *megsemmisíti* ellenfelét. Ez a regényben akként történik, hogy a vadászatból hazatérő László gróf, vállán vadászpuskájával, belép kastélya kapuján, s szembe találja magát a grófné hálószobájából kilépő Turi Danival, a nőre éhes Parasztkirályllyal, a falusi Don Juannal. E pillanattól kezdve nemcsak a labanccá lett földesúr kései sarja s a kuruc jobbágyivadék néz farkasszemet egymással, hanem a két szerelmi vetélytárs is. Szembe kerülésüknek tehát többrendbeli ösztönzője is van, amit a jelenetezésnek is éreztetnie kell. De míg a regényíró az epikai közlés-elmondás-leírás eszközeivel élve fönn tartás nélkül az olvasóra bizza az előadottak elképzelését, a paraszti őserő és indulat kirobbanását, aminek folytán eszközeiben sincs korlátok közé szorítva, addig a drámának nem az *elképzeltetés*, hanem a *bemutatás*, a *megjelenítés* a szinte egyedüli művészi eszköze: ugyanezt a lélektani pillanatot nem a képzelet határtalan térségeiben kell elhelyeznie, hanem a színpalak által határolt valóságos tér lehetőségei közé szorítva kell ábrázolnia. Konkrét feladatként a dramatiszálónak a regény alábbi fantáziaképét kellett a színpad valóságában megjelenő képpé transzponálnia:

„Turi Dani lángot vetett, az arcába ugrott, szembe, vadul, vicsorgón, s mint az éhfarkas ragadta torkon s tiporta a hóba. – Arccal vágta le a testét és arccal gyúrta bele a hóba, és vasmarokkal szorította a torkát és a boldogtalan tetemet hagyta, hogy gyászosan vonagoljon, rugdosson, vergődjön, kinyúljon. És irtózatosan rövid volt a küzdelem. A büszke emberállat olyan rövid ideig tombolt a markában, mint egy tyúk a gazdaasszony kezében. S a paraszt, aki a vértolulások szenvedély irgalmatlanságában is tisztán figyelte a nagy test vonaglását, türelmetlenségében már meglazította ujjai kapcsát. S ahogy újra megmozdult és újra kapálni kezdett sarkával az égre, eleresztette a jobb tenyérrel, hogy balba fogja a nyakát, a jól megfogható gégejét, és a jobb öklével üthesse-vághassa, és ütötte-vágta, ütötte-vágta.

És olyan volt, mintha megbomlottak volna az izmai, és szabályosan kezdett sújtani a csontos bunkóval a puha, szakállas és véres és szétlapított fejre, és ütötte-vágta, és cafatokban verte le róla a húst, és málasztotta le a lógó porcogózt. És ütötte-vágta, és amikor ez is kevés volt, felugrott, két karba kapta a lábszáraknál fogva is úgy csapta a kapuállványhoz a fejét, hogy szétment és újra kanyarított a nyomorult tetemmel és paskolta vele a kőfalat, mintha az volna az ősi ellenség, amit egy hitvány húsostorral, nyavalyás szétfolyó húsoszloppal kellett volna szétvernie.

És mikor már rongy volt alaktalan, haszontalan tömeg volt csak a kezében, és mikor eldobta a hóba, hát keveselte a munkáját, ökölbe szorította az öklét, és fűjt és toporzékolt és nem bírta kilihegni a vad tüzet.”

Talán mondani sem kell: *így s mindezt* a fellángoló szenvedély önkívületi fokának fentebb leírt gesztusaival a drámába egyenesen átvinni: *színpadi nonszensz*. Ezért aztán, jóval a pályázati izgalmak elültével, a darab bemutatójának előkészületei során, nagy tapasztalatú rendezőnk, Nothof Károly azt javasolta, hogy a zárójelenet igencsak összetett problémáját oldjuk meg a gróf puskájának a segítségével, ami már egyébként is a „színen van”, hisz Karay vállra vetett puskával jelenik meg a színen, s még csak nem is kell holmi deus ex machinához folyamodnunk, elővarázsolnunk a megoldás eszközét, mint a görög drámaíróknak. Meg aztán régi dramaturgiai igazság, hogy mindennek, ami a színpadon fizikai valóságában jelen van, szerepet kell kapnia a darabban, tehát semmi sem lehet fölösleges . . . Ha a dráma első felvonásában egy puska ott lóg a falba vert szögön, akkor annak a puskának a harmadik felvonásban el kell sülnie. Ilyesmit tanácsol Gyárfás Miklós is a *Tanuljunk gyorsan és könnyen drámát írni* című könyvében, de az még nem járulhatott hozzá a mi drámaírói tapasztalataink öregbítéséhez, mert jó tizenöt évvel a mi vállalkozásunk után jelent meg. Ő ugyan nem puskáról értekezik, de példázataiból ugyanez a főnti tanúság vonható le: „Az első felvonás első jelenetében megjelenik a függővasút alkotója, és elmondja, hogy ez a függővasút élete egyetlen büszkesége és

értelme. A közönség ebből mindent sejt . . . Tudniillik azt, hogy az utolsó felvonás végén ennek a függővasútnak le kell szakadnia.”

A pályázat és a bemutató közötti „lappangási idő” alatt alighanem jócskán átruháztam Palira az én teoretikus természetemből, mert rendezőnk egyébként egészen logikus megoldási javaslatát, nevezetesen azt, hogy Turi Dani csavarja ki a puskát a gróf kezéből, s egyszerűen löje vele agyon, Pali azzal az esztétikai és drámaelméleti érvelésével hátrította el, hogy ez egyszerű nyílt színi gyilkosság lenne, nem pedig egy féktelen indulat drámai kitörése. Márpedig Turi Dani nem gyilkos, hanem saját, sokszorosán motivált indulatának a rabja, illetve áldozata. S az sem megoldás, hogy a két férfi dulakodása során véletlenül elsült puská oltja ki Karay életét, mivel a *véletlen* fogalmát a dráma nem ismeri. Meg aztán a kifejtlet ily módon nem a drámai összeütközés természetes következménye, hanem transzcendens erőké, azaz drámán kívüli tényezők játszanának szerepet az emberi sorsok alakulásában, ami megint a művésziatlenség veszedelmeit rejti magában.

Noha legjobb tudásunk és valóban sokfelé tekintő elméleti tájékozódásunk szerint próbáltunk eljárni, hogy eleget tegyünk a dráma írott és íratlan törvényeinek, kényszerből és szükségből mégis az elsőként fölmerült (s már eleve drámaiatlannak minősített) munkaváltozatot fogadtuk el. Amit azonban jócskán korrigált a jótékony véletlen – noha, teljes joggal, azt már kirekesztettük dramaturgiánkból.

Történt ugyanis, hogy a bemutaton, amelyen nemcsak a város és a járás tekintélyei jelentek meg, hanem a magyar művelődési élet tartományi korifeusai is, minden a legnagyobb rendben, zökkenőmentesen zajlott – egészen a puskajelenetig. Ott aztán a mitológiai Párkák és Moirák, a Végzet istennői vették a kezükbe jobb sorsra szánt drámánknak további irányítását. Az annyszor vitatott, a darabba hol be-, hol kiiktatott színpadi rekvizitum, Karay gróf puskája ugyanis megmakacsolta magát: semmi áron nem volt hajlandó teljesíteni rendeltetését a színpadon. Elfelejtette szerepét. Magyarul: csütörtököt mondott. (Az is lehet, hogy éppen a sok ki- és beiktatás ártott meg neki.) Hála azonban a mi Turi Daninknak, ennek a tagbaszakadt, keménykötésű s épp ily mértékben talpraesett Döme Gyuszi barátunknak, mégis megoldódott a drámai csomó: miután látta, hogy a puská többszöri nógatas ellenére sem óhajt engedelmessé válni, a „legkézenfekvőbb” megoldáshoz folyamodott. Mennyboltrepesztő hangján rákiáltott riválisára: „Meghalsz!!!”, s buzogányökével lesújtott rá. Gyakorlott műkedvelő lévén tudta, hogy kell „halálos” csapást mérnie ellenfelére, az pedig – szintén régi színpadi bútordarab – rögtön vette a lapot: fölfogta, mit jelent a forgatókönyvben nem olvasható s a próbákról sem ismert fenyegetés, s azonnal eleget is tett a parancsnak: a másik sújtásra szabályszerűen „meghalt” a társszerzők nagy megkönnyebbülésére,

lehetővé téve a darab előírásos befejezését. Történt pedig mindez anélkül, hogy a gyanútlan néző bármit is megsejtett volna ebből a második szálon futó drámából. De még mindig nem ért véget a színpadi játék, mert miután a függöny legördült, s elült a taps, a közönség meg elégedetten vonult kifelé a színházteremből, a függöny mögül felcsattanó hatalmas durranás jelezte, hogy Turi Dani megtalálta a módját, hogy szóra bírja a rakoncátlan néma szereplőt. Ily módon nyert darabunk még egy *felvonásvéget*, egy *utójátékot* anélkül, hogy azt Móricz, a Jóbarátok, akár pedig az előadást rendező Nothof Károly bátyánk műsorra tűzte volna.

Mindezek után el kell mondanunk még valamit, ami azonban valójában „mindezek előtt” történt. Mint már szó volt róla a fentiekben: Palinak volt az érdeme, hogy egyáltalán létrejött a *Sárary* dramatizált szövege; az ő módszeressége, kitartása, következetessége kellett hozzá, hogy mindenféle határidős és egyéb feltételnek sikerüljön eleget tenni, de igen nagy részt vállalt a dramatizálás lényegi feladataiból is: a megszerkesztés, szövegformálás, színszerűség drámapoétikai követelményeinek megfelelő színpadi alkotás létrehozásából. Jórészt tehát neki köszönhető, hogy a „Jóbarátok” kapták a legsikeresebb pályaműnek odaítélt második díjat (az első díjat nem osztották ki), abban viszont, hogy csak a másodikat, nyilván engem illet a felelősség. A *Magyar Szó* 1953. július 5-i (vasárnap) száma terjedelmes cikkben számolt be a színműpályázat eredményéről, s a *Sárary*ról, mint a „viszonylag legjobb pályázati munkáról” beszél, de szóvá teszi, hogy a harmadik felvonás a többihez mérten túl rövid, holott – mint a bizottság tagjaival később lezajlott beszélgetésekből megtudtuk – szerintük éppen ez a cselekményrészlet lett volna alkamas arra, hogy Dani és László gróf szembekerülésének szociális hátterét részletezőbben is bemutassa, hogy ellentétes társadalmi pozíciójukat széles ecetvonásokkal rajzolja (szerintünk pedig: hogy legtöbb drámaiatlan elemmel terhelje szövegünket). Ugyanis Danit itt elkerülhetetlenül valamilyen eszmének a képviselőjeként kellett volna felléptetnünk, holott minden tette, mozdulata, gesztusa az ösztönösen cselekvő emberé. Ezért akartuk mindenképpen elkerülni, hogy egyéniségével nem összhangzó, hozzá nem illő vonások kerüljenek színpadi figurájára. Emiatt aztán osztályának a képviselőjét sem ruházhattuk rá, s ebben – meggyőződésünk szerint – Móricz koncepciójához is hívek maradtunk. Nem beszélve arról, hogy a társszerzőm bevezető szövegében is idézett Kemény Zsigmond is hangoztatja annak a szükségességét (amit magunkra nézve kötelezőnek véltünk), hogy „. . . a főjellem cselekvő legyen, s hogy a katasztrófában jellemző, erős és valami *tényleg* mutatkozó költői igazságszolgáltatást lássunk” (Kemény Zs.: *Eszmék a regény és dráma körül*).

Emiatt nem lehetett hát Danit ráérősen, epikus bőséggel megrajzolt, elvi álláspontjához következetesen ragaszkodó (s azt terjedősen fejtegető) figu-

raként bemutatni. Ez volt hát az oka a kifogásolt rövidségnek a harmadik felvonásban. A bírálóbizottság azonban nem méltányolta kellő módon, hogy mi nem kívánjuk Móricz felfogását korrigálni, mert azt nehezményezi a dramatizálók munkájában, hogy „... a maga korában kétségtelenül haladó szellemű nagy magyar író egy-egy művének színpadra ültetésénél valahogy kiejtették a merészebb szociális szembefordulást, mert azt esetleg betű szerint nem találták meg a műben – vagy nem látták meg benne (. . .) elfelejtették, hogy a dramatizálás bizonyos fokig szerzőtársá avatja a regény és általában az irodalmi mű feldolgozóját, és hozzá kell nyúlni bizonyos színházi eszközökhöz, hogy a szerző nyilvánvaló szociális tendenciáit, a közélet és bizonyos életjelenségek elleni tiltakozását kifejezésre juttassák. Ez áll általában, a legtöbb értékesnek elbírált műre, a legtöbb pályaműre, sőt a jutalomban részesített pályamunkákra is.”

Mi Palival fegyelmezetten vettük tudomásul a bizottság (az írók közül: B. Szabó György, Gál László, Majtényi Mihály, Német P. István) véleményét, sőt igen hízeltartottuk ránk nézve a második díj odaítélését. Még csak a megítélésünk szerint merev elvi-eszmei és drámaelméleti álláspontját illetően sem tettünk semmilyen megjegyzést, noha kétségbevonhatatlan ellenérvek szóltak eljárásunk igaza mellett. Nem így azonban minden pályázó. Főleg azt kifogásolták, hogy a legjobbnak tartott pályamunka nem kapta meg az első díjat (ami a helyezések további fokozatában is valószínűleg előbbrelépést eredményezett volna). Folyt tehát a szóváltás, a perpatvar, a huzakodás a nagy nyilvánosság előtt az ilyenkor elmaradhatatlan „mélyütések”, rágalmozások és sértegetések kíséretében, amitől mi messzemenően távol tartottuk magunkat. Mindaddig, míg egy jeles írónk (noha mint mondta, nem olvasta egy pályázó munkáját sem, de minden bizonnyal az írói mundér becsületének védelmében) olyasmiket kezdett mondani, hogy a pályázók ilyen követeléseivel mellett „... végül nem lehetne lasszóval sem olyan bírálóbizottsági tagokat fogni, akik már előre elkötelezik magukat arra, hogy esetleg rossz, művészietlen fércmunkához adják elismerésül a nevüket, a presztízsüket, az irodalmi élet tisztaságába vetett hitüket”. Amit aztán akár egyenesen utalásként, allúzióként lehetett érteni a *Sárarany* dramatizálójára: „Ilyesmivel megvádolni őket körülbelül ugyanaz lenne, mint amikor az elfogult szülő részrehajlással és rosszindulattal vádolja meg a tanárt, amiért négyes helyett hármast adott a gyermekének. S ha már színvonalról és kritériumról van szó, miért ne fordulnánk példáért valóban az iskolához, ahol szintén van egy általános színvonal s a tanár ahhoz mérten adja az osztályzatot . . .” Majd mindennek a betetőzésével: „A hoppon maradt pályázók eddig csak magukban dörmögték el sérelmüket. Most már nyilvánosan tiltakozhatnak, vádolhatnak, prejudikálhatnak. Hová jutottunk? . . .”

Ezen a ponton a vitázók felek már-már tanári hivatásuk erkölcsi tisztaságába vetett hitünket vonták kétségbe, s ingatták meg. Mi is nemegyszer kerültünk olyan helyzetbe, ui. hogy diákjaink vagy szüleik kérdésére kellett magyarázkodnunk, bizonygatván, hogy személy szerint sem közvetlenül, sem pedig a háttérből nem vettünk részt e dicstelen háborúskodásban. Mivel azonban a vitázók már pedagógusvoltunkat kérdőjelezték meg, és funkcióink betöltésére való alkalmasságunkat vonták kétségbe, megírtuk nyilatkozatunkat a kérdésben, de annak közlése helyett Steinitz Tibor 1953. augusztus 24-i válaszát hozta a posta: „Megkaptuk Tóth Horgosi Pállal közösen írt válaszotokat, amit a Nyílt színtér rovatának szántatok. Engedd meg, hogy baráti magyarázattal szolgáljak, mert, úgy vélem, hogy félreértettétek H. J. hozzászólását. H. nem a pályázók műveit, sem pedig őket, így természetesen benneteket sem bírál, illetve illet a tengernyi kifogásolt jelzővel. Azt hiszem félreértés lenne, ha ti most nekirugaszkodnátok, mert senki nem értelmezi a ti elképzeléseitek szerint a kérdéses H. cikket.”

Ezzel aztán véget is ért a mi nagy kalandunk, s a következő fél évszázadban ki-kite tette a maga dolgát, tettük és tesszük, míg el nem jutunk vagy már el nem jutottunk Móricz Sáraranyának végső konzekvenciájáig: hiábavalóságunknak, de önértékünknek is a felismeréséhez:

„Mi az élet?

Sár.

És az ember benne?

Arany a sárban.”